

УДК [373.51+37.03]–053.6

МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПОТРЕБИ У САМОВДОСКОНАЛЕННІ

Білоусова Н.В.

У статті автором проаналізовано основні механізми формування потреби у самовдосконаленні.

Ключові слова: потреба у самовдосконаленні, механізми, формування.

В статье автором проанализированы основные механизмы формирования потребности в самосовершенствовании.

Ключевые слова: потребность в самосовершенствовании, механизмы, формирование.

The author analyzes the main mechanisms of the formation of the need for self-perfection.

Key words: need for self-perfection, mechanisms, formation.

Новітній час характеризується спрямованістю навчально-виховного процесу шкіл на виховання всебічно та гармонійно розвиненої особистості.

На даному етапі розвитку людства самовдосконалення розглядається як процес свідомого керування особистістю розвитком своїх якостей, здібностей. Воно необхідне для того, щоб найповніше реалізувати себе в цьому житті. А через самореалізацію зрозуміти та знайти зміст свого існування, сенс життя.

Ідеї самовдосконалення часто обґрунтовуються в працях сучасних дослідників і науковців. Філософський аспект проблеми представлений у працях Т.Вольфовича, А.Гусейнова, І.Донцова, Д.Дубровського, Л.Коновалової та ін.

Психологічний та педагогічний аспект проблеми розглядають І.Бех, І.Булах, А.Дзунда, О.Діденко, К.Завалко, А.Ковальов, Н.Лосева, С.Максименко, В.Оржеховська, О.Онисюк, О.Савченко, Л.Подкоритова, О.Прокопова, І.Уличний та ін.

Отже, проблема самовдосконалення була й залишається актуальною та потребує свого подальшого розвитку. Саме тому своїми завданнями ми визначили проаналізувати основні механізми формування потреби в самовдосконаленні.

Більш ґрунтовно аналіз наукової літератури ХХ – на поч. ХХІ ст. з питань формування потреби в самовдосконаленні здійснимо далі.

Гуманістичний підхід до вивчення особистості дитини орієнтує дослідників на з'ясування механізмів формування потреби особистості в самовдосконаленні, можливостей саморозвитку, закономірностей прогнозування діяльності. З цього приводу доречною є думка І.Бека про важливість розвитку досконалої особистості: "Проблема, пов'язана із розвитком досконалої особистості, нині

не просто актуальна – для повноцінного соціального й культурного існування людства вона так само важлива, як повітря для фізичного життя людини" [5, с. 28].

Розглянемо процес розвитку й формування особистості, а отже і її потреб згідно з концепціями особистості. У концепії особистості німецько-американського психолога Е.Фромма наголошується на тому, що сутність людини визначається її фундаментальними потребами. До найважливіших потреб людини вчений відносить потребу в спілкуванні та міжособистісних стосунках, потребу у творчості й активності, потребу в пізнанні світу та самопізнанні, потребу в системі орієнтації, потребу в самоствердженні. Засоби задоволення цих потреб можуть, на думку Е.Фромма, сприяти або перешкоджати позитивному розвитку особистості.

Згідно із неогуманістичними концепціями виховання процес формування особистості розглядається як створення необхідних умов для самовираження, самореалізації. Так, американський психолог А.Маслоу у своїй концепції особистості мотиваційну сферу особистості розглядає у вигляді піраміди ієрархічної структури потреб, на вершині якої знаходиться потреба в самоактуалізації, яка розуміється вченим як максимальний прояв творчих здібностей особистості. А.Маслоу був переконаний, що розвиток особистості відбувається через реалізацію її потенційних можливостей. Він вважав, що головним у розвитку особистості є виявлення задатків, інтересів, нахилів, тобто всього того, що закладено природою. Головною умовою розвитку особистості є емоційна релаксація, тобто зростання дитини в атмосфері, де негативні емоції зведені до мінімуму.

У праці педагога й психолога Р.Бернса “Розвиток “Я-концепції” і виховання” сформувані провідні положення теорії К.Роджерса: головним мотивом розвитку особистості є тенденція до самоактуалізації. В основу формування потреби в самовдосконаленні нами покладено один із основних принципів гуманістичної психології, сформульований К.Роджерсом: самовдосконалення та розвиток особистості відбуваються на основі взаємодії із середовищем, з іншими людьми. Великого значення в процесі навчання і виховання, на думку вченого, набуває спілкування вчителя та учня. Це наштовкнуло його на розуміння механізму розвитку особистості, який покладений у його ідею психологічної комфортності навчання: лише в умовах доброзичливого ставлення до вихованців вони визнають свої недоліки, погані вчинки та починають процес самозміни в кращу сторону. К.Роджерс був переконаний у тому, що здібності мають вивільнитися та розкритися з середини, а не спрямовуватися ззовні. Саме такий підхід буде покладений нами в основу формувального етапу експерименту. Учителю-вихователю за таких обставин активно взаємодіє з дітьми, надаючи їм позитивну емоційну підтримку, що сприяє пробудженню, вивільненню здібностей та інтересів.

Отже, характерними особливостями гуманістичних концепцій є те, що дитина виступає суб'єктом процесу саморозвитку й самовдосконалення. Головною умовою розвитку особистості, а отже, і формування потреб виступає: заохочення дитини до максимального розкриття потенціалу за умови позитивного емоційно стимулюючого навчання і виховання.

Згідно з концепцією американського психолога Ф.Перлза, зростання особистості відбувається під час переходу від опори на середовище і регуляції середовищем до опори на себе та саморегуляцію через рівновагу в собі та між собою і середовищем. Американський психолог Г.Олпорт вважав, що розвиток особистості можливий у взаємодії з іншими людьми. Важливим механізмом розвитку є мотиви поведінки, що діють у даний момент життя.

Разом з тим у науковій літературі висловлюють протилежні думки, що, вже починаючи з молодшого підліткового віку, діти здатні визначати ближню мету свого життя. Ці дані підтверджуються й нашим дослідженням. Зокрема ми будемо керуватися положеннями про те, що в старшому підлітковому віці починається процес самовиховання, а раніше сформована потреба в самовдосконаленні є рушієм цього процесу (І.Бех, В.Сухомлинський, Л.Подкоритова та ін.). Отже, спільним у поглядах цих учених є те, що в основі процесу самовдосконалення лежать внутрішні чинники людини.

Роль потреби в самовдосконаленні, в розвитку та становленні особистості розкриває С.Рубінштейн. Він був переконаний, що успіх у формуванні духовного обличчя людини залежить від внутрішньої роботи вихованця над собою, від того, наскільки людина в змозі себе стимулювати та скеровувати.

О.Леонтьєв указав на основну закономірність розвитку потреб: “Зміна й розвиток потреб

відбуваються шляхом зміни та розвитку предметів, що їм відповідають і в яких вони “опредмечуються” та “конкретизуються” [9, с. 13].

Незаперечним є той факт, що рушійною силою розвитку є суперечності (протиріччя), які спрямовують людину до зміни себе, до діяльності. Такими, на нашу думку, спонуками під час формування потреби в самовдосконаленні є протиріччя між наявним станом розвитку дитини та бажанням досягти ідеалу, між прагненням підлітка зайняти більш самостійну позицію в житті й надмірною опікою з боку дорослих, між заниженою самооцінкою та високим рівнем домагань.

Розвиваючи думку про рушійні сили розвитку особистості, доктор психологічних наук, академік І.Бех джерелом розвитку й саморуку визначає антиномії (протилежності), які перебувають у відносинах несумісності та взаємопроникнення. У контексті нашого дослідження такими протилежностями виступають антиномії людського існування: теперішнє – майбутнє; антиномії способу життя: діяльнісний – пасивний; антиномії мотивації: відсутність значущої спонуки – наявність високого мотиву.

За А.Адлером, рушійні сили розвитку “обумовлені цілісною сукупністю цілеспрямованих прагнень, у яких відображаються потреби в самоствердженні, успіху, зверхності, досконалості, почутті спільності, що виражає готовність співпрацювати з іншими для досягнення спільних цілей” [2, с. 12].

Також для нашої експериментальної роботи цінною є думка І.Бека про руші “саморуку”, якими виступають почуття успіху й корисності для іншого. Як він зазначає, “головним “мотором”, який здатний започаткувати “саморух”, є виховання почуття успіху й корисності для іншого” [6]. Таке виховання лежить в основі концептуальної схеми морально-духовного розвитку особистості школяра І.Бека: “Організація діяльності як основи для комплексного досягнення і виховання почуття успіху; досягнення ефекту групового почуття корисності для іншого; сходження до почуття власної гідності” [6, с. 3].

У дослідженні ми орієнтуємося на думку науковців стосовно того, що виникнення емоцій та емоційна підтримка, з боку однолітків і дорослих, впливає на ефективність процесу формування потреби в самовдосконаленні.

Учені дотримуються думки, що першоджерелом розвитку всіх потреб є вроджені потреби людини, які локалізуються в її організмі. Психологи стверджують, що й виховання повинно спиратися на вікові потреби. Доречною є думка І.Бека про те, що “коли не створити дитині адекватних форм реалізації її вікових потреб, то самі ці потреби не зникнуть, а шукатимуть інших форм реалізації, не виключаючи й асоціальних. Дилема, що постає, досить гостра: або виховання з опорою на реальні вікові потреби вестиме за собою розвиток, або ж цей розвиток пройде своїм стихійним ходом повз організоване виховання зі всіма властивими стихії наслідками” [4, с. 144].

У зв'язку з цим нам імпонує твердження П.Симонова стосовно того, що формування потреб в жодному разі не слід розуміти як їх залучення ззовні, що нова потреба виникає шляхом

модифікації, розвитку, збагачення чи, навпаки, шляхом деформації та збіднення якої-небудь із потреб, що раніше існували. Нова потреба може отримати риси, якими вона відрізняється від вихідної потреби, але задатки, що модифікуються, є необхідною умовою розвитку й ускладнення сфери потреб. Саме тому, на думку П.Симонова, закон “потреба із потреби” в теорії поведінки людини має таке ж незаперечне значення, як правило, “клітина із клітини” в біології [12, с. 30].

Потреба спрямовує людину до тих предметів і явищ, нестача яких відчувається індивідом. Якщо потреба не знаходить задоволення, то, поступово підсилюючись, досягнувши кульмінації, зникає зовсім. Одним із шляхів формування нової потреби є повне задоволення актуальних потреб людини.

Які потреби є актуальними для учнів молодшого підліткового віку? Науковці сходяться думками на тому, що в молодшому підлітковому віці актуальними виступають такі потреби, як потреба в самоповазі, у спілкуванні з однолітками, у самоствердженні, визнанні, активності, самостійності й пізнанні.

Учені стверджують, що за умови повного задоволення актуальних потреб людини виникає потреба в подальшому русі, у сенсі життя, яка й називається потребою в самовдосконаленні. Ми підтримуємо думку про те, що самовдосконалення пов'язане з безкінечним зростанням вимог людини до себе, із постійним розгортанням її власного потенціалу.

Загальновідомим є той факт, що для задоволення потреб необхідно створювати ситуації їх задоволення, визначати шляхи їх розвитку. Зокрема Л.Божович визначає такі шляхи розвитку потреб: “1. Через зміну положення дитини в колективі. 2. Урахування переходу дитини до іншої вікової групи, до іншого виду провідної діяльності. 3. Шляхом розвитку всередині кожної потреби більш складних, якісно нових утворень. 4. Шляхом зміни домінуючих потреб, їх ієрархізації та зростання ролі опосередкованих потреб” [7, с. 27–28].

Щодо визначення шляхів формування потреб існує й інша думка. Так, учені Д.Узнадзе, Ю.Шаров, Д.Кікнадзе вважають, що нові види потреб виникають завдяки новим видам діяльності.

Сучасні дослідники в галузі педагогіки (С.Огірок, В.Асєєв, І.Донцов), продовжуючи цю думку, додають, що на умови виникнення нової діяльності людини впливають стихійні чинники й спеціально організована діяльність. Також, на думку С.Огірка та Д.Узнадзе, до діяльності людини спонукає створення ситуацій, у яких задовольняються потреби людини.

Для нашого дослідження важливою є думка психолога Л.Подкоритової про те, що організувати діяльність молодших підлітків потрібно так, щоб вони відчували свій саморозвиток, що є шляхом до самовдосконалення. Науковець переконана, що обов'язковою умовою формування потреб у певній діяльності є досвід цієї діяльності, яка здійснюється спочатку разом із дорослими під час виховання, а потім самостійно. Також нам імпонує її думка стосовно того, що в молодших підлітків прагнення змінити себе, стати кращими, навчитися керувати своїми емоціями настійке, тому вихо-

ватель повинен допомогти спланувати діяльність молодших підлітків, орієнтуючись на ближню перспективу й результат.

Як бачимо, діяльність з удосконалення себе потребує допомоги дорослих на початку молодшого підліткового віку з посиленням самостійності до його кінця. Це положення було взято нами до уваги під час формувального етапу експерименту.

Дослідник В.Щердакова рушійними силами розвитку потреб визначає задатки, стверджуючи, що можливість людини займатися самовдосконаленням закладена в природі самої людини, вважаючи, що ця можливість впливає із властивості формувати себе, впливати на своє майбутнє. На її думку, людина вже від природи має великі потенційні можливості і, на відміну від тварин, які завжди залишаються вірними своїй природі, може виходити за її межі.

І.Донцов метою самовдосконалення вважає зміну власної особистості. Він стверджує, що процес самовдосконалення можливий лише тоді, коли особистість перебуває на самоті з собою. Процес самовдосконалення, на його думку, проходить два рівні: “1. Спочатку виникає система зовнішнього впливу (матеріальні умови життя суспільства, соціалізація, реальні можливості людини для її всебічного розвитку та самоствердження). Ці фактори визначають розвиток особистості, її життєдіяльність, світогляд, ідеали, судження, життєві плани. 2. Система зовнішнього впливу трансформується у внутрішні стимули самовдосконалення, визначаючи характер, мету, напрямок і, впливаючи на поведінку особистості, її ставлення до себе та інших людей” [8, с. 21].

Розширюючи думки І.Донцова, учений А.Меренков визначає, що механізм розвитку й саморозвитку особистості відбувається завдяки тому, що вимоги суспільства стають самовимогами особистості.

Узагальнюючи вищесказане, можемо виділити два шляхи формування потреб: потреба із потреби та потреба із діяльності. Рушійними силами розвитку потреби в самовдосконаленні виступають: суперечності, антиномії, почуття успіху й корисності для інших, емоції, задатки.

Постає питання: “Як же формується потреба в самовдосконаленні та як вона діє?”

Розглянемо механізми самовдосконалення, представлені в науковій літературі.

Одним із механізмів самовдосконалення є прояв потреб особистості. З точки зору психологів, потреба виявляє себе у формі мотиву поведінки. До потреб самовдосконалення належать потреби в самопізнанні, самовихованні, самовизначенні, самореалізації. На основі цих потреб у психіці дитини розвиваються процеси самопізнання, самовиховання, самоосвіти, самоствердження та ін. В основі процесу самовиховання в підлітковому віці є виховання волі й характеру, в основі самопізнання – самоконтроль дій і вчинків, в основі самоосвіти – набуття уміння вчитися, в основі самоствердження – самоповага та впевненість у собі.

Іншим механізмом самовдосконалення та саморозвитку є ідея домінанти. Домінанта – тимчасовий осередок збудження в ЦНС, який надає психічним процесам і поведінці людини певної спрямованості

та активності. Уся діяльність людини – це сукупність домінант, які приходять одна одній на зміну.

На думку А.Ухтомського, автора теорії домінант, для того, аби процеси самовдосконалення стали домінантами, потрібно створити певні умови: “1. Дитина повинна усвідомлювати мету, завдання, можливості свого саморозвитку. 2. Участь у самостійній, творчій діяльності, досвід успіху й досягнень. 3. Адекватні методи впливу, умови навчання та виховання” [13].

Оскільки самовдосконалення передбачає активність особистості та зв'язок з мотиваційною сферою самосвідомості, то ми в дослідженні будемо враховувати механізми активності та розвитку мотиваційної сфери особистості.

До механізмів активності особистості К.Абульханова-Славська відносить мотиви та домагання, які, на її думку, є “особистісним вираженням потреб” [1, с. 226].

Згідно з даними науки, в основі розвитку мотиваційної сфери особистості лежать наступні психологічні механізми: мотиваційне опосередкування, наслідування, ідентифікація, емоційне обумовлювання, конформність, уживання в соціальну роль, підтримання внутрішньої узгодженості поглядів [10].

Психолог В.Асеев у процесі формування мотивації виділяє два механізми дії: 1. Спеціально організована діяльність, де створюються умови для актуалізації спонукань. 2. Процес засвоєння вихованцем готових спонукань. Він вважає, що в процесі формування мотивації обов'язково повинні

діяти два механізми, але один із них може переважати над іншим [14].

Американський психолог Х.Хекхаузен запропонував таку модель механізму мотивації досягнення: “ситуація досягнення – ціль – дія – результат (зіставлення з рівнем домагань) – наслідки – самооцінка та оцінка оточуючих” [11, с. 395].

Крім механізмів роботи над собою, науковці виділяють і технології. Технологія власної роботи вихованця над собою, на думку І.Беха, має такі стадії: “- процесуально-ситуативну. У вихованця відсутній зв'язок між своїми вчинками та якостями особистості;

- якісно-ситуативну. Зв'язки між якостями й учинками прямолінійні, тобто, якщо є якість, то є і відповідний вчинок;

- якісно-статичну. Прямолінійні зв'язки між вчинками та якостями руйнуються. Якість виступає як самостійна об'єктивна реальність свідомості. Відбувається відрив внутрішнього світу від безпосередньої поведінки;

- якісно-динамічну. Відрив зникає;

- якісно-перспективну. На цій стадії вихованець може оцінити себе не тільки за наявними якостями особистості, а й за потенційними можливостями розвитку своєї особистості” [4, с. 130].

У результаті аналізу наукових джерел з проблеми формування потреби в самовдосконаленні, визначення механізмів, їх систематизації вважаємо можливим об'єднати їх у дві групи механізмів самовдосконалення та саморозвитку: внутрішні й зовнішні механізми (див. табл. 1).

Таблиця 1

Механізми формування потреби у самовдосконаленні

Внутрішні механізми	Зовнішні механізми
Потреби Мотиви Домагання Домінанта Переживання Самооцінка	Спеціально організована діяльність (ситуація), викликана: інтересом, вимогою, спонуканням, навюванням, заохоченням.

Отже, процес формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності, на нашу думку, передбачає поєднання зовнішніх і внутрішніх механізмів та уявляється нам так: виникнення емоцій – відчуття нестачі в чомусь (потреба щось змінити в собі) – мета – потреба діяти (мотивація самовдосконалення) – мотив (прагнення до вдосконалення – інтерес до самовдосконалення) – зусилля волі – організована

діяльність стосовно предмету задоволення (діяльність з самовдосконалення) – ситуація задоволення (в нашому випадку це створення ситуації успіху) – формування нової потреби (потреби у самовдосконаленні).

Дане дослідження не вичерпує повністю окресленої проблеми. Подальшого розвитку потребує вивчення шляхів формування потреби у самовдосконаленні у дітей різних вікових груп.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 298 с.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер ; пер. с нем. проф. Г. П. Вейсберга. – М. : Фонд “За экономическую грамотность”, 1995. – 296 с.
3. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев. – М. : Мысль, 1976. – 158 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006.
Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади. – 2006. – 344 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості : наук. видання / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006.
Кн. 3 : Сходження до духовності. – 2006. – 272 с.

6. Бех І. Д. Почуття успіху у вихованні особистості / І. Д. Бех // Початкова школа. – 2005. – № 1. – С. 8–11.
7. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – СПб. : Питер, 2008. – 398 с. – (Серия “Мастера психологии”)
8. Донцов И. А. Самосовершенствование личности / И. А. Донцов. – Ростов- на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1997. – 152 с.
9. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции : конспект лекцій / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – 40 с.
10. Педагогика : навчальний посібник / уряд. : В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – 2-ге вид., випр. і доп. – Вінниця : Книга-Вега, 2003. – 416 с.
11. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімова. – 3-тє вид., стереотип. – К. : Либідь, 2001. – 560 с.
12. Симонов П. В. Мотивированный мозг / П. В. Симонов. – М. : Наука, 1987. – 267 с.
13. Усатенко Т. Удосконалюємо себе, послуговуючись знаннями минулого / Т. Усатенко // Світ виховання. – 2004. – № 2. – С. 54–55.